

ІДЕЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ РЕЛІГІЇ У “ПОВІСТІ МИНУЛИХ ЛІТ”

“Повість минулих літ” є яскравою пам’яткою давньоруського літописання кінця XI – початку XII ст. Вона увібрала в себе історичні знання, які нагромадилися на той час у Русі, досягнення європейської історичної науки, традиції візантійської культури. Дослідники “Повісті...” майже одностайні в оцінці цього твору. Так, російський дослідник Б. Рибаків зауважує, що написаний з небувалою широтою і достовірністю історико-географічний вступ Нестора до історії Київської Русі, заслуговує повної довіри [Рыбаков Б. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1982. – С.140]. Він також звертає увагу, що періодизація Нестора (виокремлення VI і IX ст. як найважливіших в історії слов’янства) “збігається з нашою: він виокремив в історії слов’янства ті ж моменти, які виокремлюємо сьогодні ми” [Там само. – С.141]. Академік П. Толочко наголошує на тому, що у цьому творі стверджено прогресивну філософську ідею взаємозв’язку і взаємообумовленості історії всіх народів [Толочко П. Літописання // Історія української культури: у 5-ти т. // Голов. редкол.: Б. Патон (голов. ред.) та ін. – К., 2001. – Т. I. – Історія культури давнього населення України / Ред. кол. тому: П. Толочко (голов. ред.) та ін. – С. 737], а поставлені автором дві дослідницькі проблеми (“звідки пішла Руська земля” і “Хто в ній почав спершу княжити”) свідчать про те, “що на відміну від багатьох своїх сучасників і наступників (у тому числі й деяких сучасних істориків), він прекрасно усвідомлював взаємозв’язок цих явищ, їх обумовленість внутрішнім розвитком східнослов’янського суспільства [Там само. – С.738].

“Повість минулих літ” – явище багатогранне, а тому воно є об’єктом вивчення істориків, філософів, культурологів, філологів, літературознавців, лінгвістів, соціологів, політологів, богословів, релігієзнавців. У сучасному українському релігієзнавстві цей твір, з одного боку, використовується як інформативне джерело, а, з другого, – як підстава для ідентифікації Київського християнства [Історія релігії в Україні: у 10 т. // Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – К., 1997. – Т. II. Українське православ’я / За ред. проф. П. Яроцького. – С.9-23]. Проте, науковій літературі відсутні праці, автори яких вивчали б цю пам’ятку під кутом зору становлення (прото–), громадянської релігії на українських теренах. Однак таке вивчення є нагальним з огляду на такі, щонайменше, дві обставини.

У теоретичному плані потребує доопрацювання запропонована А. Колодним схема становлення громадянської релігії в Україні, в якій поки що відсутній киево-руський період [Колодний А. Україна в її релігійних виявах. – Л., 2005. – С.266-271]. У плані духовно-практичному необхідно підтвердити або заперечити наявність “громадянсько-релігійної” традиції в українському соціумі, що слугуватиме з’ясуванню суті багатьох сучасних процесів. Наведені міркування засвідчують необхідність дослідження означеної проблеми.

Мета пропонованої статті вбачається в тому, аби окреслити і визначити сутність тих ідей, які лягали в основу становлення громадянської (або ж протогромадянської) релігії киево-руського соціуму. Для досягнення цієї мети необхідно означити комплекс ідей, що становили громадянську релігію в її початках та реконструювати ту аргументацію, яку для обґрунтування своїх поглядів наводив автор знаменитого твору.

Перш ніж перейти до викладу отриманих результатів, звернемо увагу на такі моменти. “Повість минулих літ” складається з поширеного вступу до слов’яно-

■ **Зінкевич Т.С.** – здобувач кафедри філософії і релігієзнавства Інституту соціальних наук Волинського національного університету ім. Л. Українки

руської історії, який, згідно з С. Соловйовим, М. Костомаровим, Б. Рибаківим, П. Толочком та іншими дослідниками літописів, і був власне “Повістю...”, і датованої хроніки, доведеної до 1110 р. Предметом нашої уваги передусім буде вступ, в інших випадках, де будуть посилання на датовану частину, це буде спеціально обумовлено.

Ми поділяємо думку про три редакції “Повісті...”: Несторову (1112–1113 рр.), Сильвестрову (1116 рр.) і невідомого автора (1118–1119 рр.). З третьою редакцією “Повісті...” дослідники пов’язують появу в ній проварязької тенденції, яка значно змінила зміст не лише Несторового вступу до історії Русі, а й окремих датованих записів [Толочко П. Літописання // Історія української культури: у 5 т. // Голов. редкол.: Б. Патон (голов. ред.) та ін. – К., 2001. – Т. I. – Історія культури давнього населення України / За ред. П. Толочко та ін. – С.740]. Свої висновки ми будемо на Несторовій редакції, вдаючись щонайперше до реконструкції, яку провів Б. Рибаків, а також до результатів досліджень П. Толочка, Л. Махновця та ін.

Становлення громадянської релігії, згідно з авторитетною думкою Белла, випадає на часи утвердження державності. Слушно зауважують дослідники, що, в силу відомих причин, у середньовічній Західній Європі ідеї громадянської релігії вигасають й отримують поштовх для свого розвитку в епоху Відродження і Реформації. “Повість...” належить середньовічній Русі, але це Русь у час становлення своєї державності, а відтак і становлення громадянської релігії. У найзагальнішому розумінні остання розглядається як прийнята суспільством і державою система релігійних уявлень, вірувань, символів, цінностей, святинь, моральних принципів і ритуальних норм, пов’язаних з національною історією і розумінням нацією своєї ролі у світі.

Вступ, який, за твердженнями дослідників написав Нестор, становить інтерес для дослідника з декількох міркувань. Передусім, він написаний рідною руською мовою, яка в той же час була і державною мовою, з чого логічно припустити, що знання таких текстів не обмежувалося вузьким колом “обраних”. А тому літописи, ці своєрідні хрестоматії різних історичних творів, мали вплив на громадську думку, принаймні, були орієнтовані на тих, хто був суб’єктом суспільної opinio. А тому літописи, і перш за все “Повість...”, постають як загальнокультурне явище Русі, а не як приналежність якоїсь однієї суспільної групи, і тому її вивчення – це проникнення у духовну ситуацію того часу.

Зрозуміло також, що Нестор, пишучи вступ, прагнув досягнути декількох цілей: з’ясувати справжнє походження Київської держави, визначити її місце і роль у слов’янському світі тощо, а тому й не випадково всі дослідники визнають його історичний геній. Але Нестор не тільки історик-літописець, але й мислитель, своєрідний ідеолог Руської держави. Саме тому він не лише здійснює виклад історичних подій, а ґрунтує його на своєрідній “філософії історії”, яка, з одного боку, стверджує ідеологію руської держави, а з другого, якби ми тепер сказали, захищає її інформаційну, ідеологічну безпеку. У лоні цієї ідеологічної системи і зароджувалися ідеї громадянської релігії українського етносу на стадії його формування.

Уже те перше речення цього безсмертного твору, а саме “Повість минулих літ Нестора, чорноризця Феодосієвого монастиря, звідки пішла Руська земля, і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля постала” [Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Махновця; Відп. ред. О. Мишанич. – К., 1989. – С.1] свідчить про прагнення знайти таку відповідь, яка опиралася б на щось вище, аніж буденні емпіричні наукові знання, які у часи Нестора уже набули певного поширення. І тим джерелом, з якого можна було зачерпнути правдиву відповідь, було сакральне. Саме воно надавало святості землі, народу, державі, князю, а це, як відомо, і є одним з головних постулатів громадянської релігії. (Опускаємо тут думку опонентів з марксистського табору, що ця ідея використовувалася з метою гноблення народних мас. Зрештою, визискувати можна за допомогою будь-якої ідеології).

Зрозуміло, як середньовічний історик, літописець мусив корені такого постановня шукати у священних текстах, але він виступає не як богослов, а швидше як соціальний мислитель та ідеолог. Він не обтяжує себе якимись доктринальними

положеннями, не вникає у богословські тонкощі, а шукає ту ідеологічну “матерію”, яка згуртувала б і утвердила б руську спільноту. В цьому важать не стільки проникливість у віроповчальні настанови, скільки сама ідея сакрального, вищого, що дає “право” онтологічного утвердження спільноти, відкриває можливість виправдання і возвеличення її буття.

На підтвердження сказаного, як приклад, наведемо літописні свідчення про Символ віри, котрий прийняв Володимир при охрещенні: “Коли ж охрестили Володимира, передали йому віру християнську, кажучи так: “Хай не спокусять тебе деякі з єретиків. А ти віруй, так говорячи: ...” [Там само. – С.63]. І далі викладається Символ віри, яким повинна керуватися новостворена церква. Але християнське віровчення тут викладено далеко не канонічним чином. Основу основ християнської віри Володимир викладають в дусі аріанства, яке протягом багатьох віків переслідувалося західною і східною церквами. Володимир, згідно з літописом, приймає християнство, увірававши в те, що “Син – подібносущий єсть до безначального отця, рожденням тільки одрізняючись від отця і Духа” [Там само. – С.64].

Але вже на I Вселенському соборі 325 року була засуджена, як ересь, ця аріанська формула, яка ставить Сина Божого Ісуса Христа нижче Бога Отця і стверджує, що Син Божий не подібний у всьому Отцю, але створений ним, тобто є творінням Божим, але не є Богом. Цей собор встановив, що єдино вірною є формула “єдиносущий” і проголосив єретиками всіх, хто дотримувався слова “подібносущий”. Це одне слово породжувало дві різні системи богословського бачення основи основ християнської віри.

І ті, що повчали Володимира такого викладу Символа віри, і ті, що записували це до літопису, не могли не знати цього. Але вони не стали наводити оману, хоча в подальшому не наслідили ширше викласти аріанські погляди і навіть через кілька рядків засудили аріанство. Так в літопису збереглися відгуки суперечливих точок зору і протилежних ідейних установок, котрими керувалися літописці в різні періоди історії. Звідки аріанські погляди проникли до основного історичного документа, хто міг вчити Володимира аріанського символу віри, і чому три редактори допустили такий недогляд – до цього часу не з’ясовано. Існує припущення, що швидше всього тут простежуються залишки кирило-мефодіївської традиції [Історія релігії в Україні: у 10 т. // Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – К., 1997. – Т. II. Українське православ’я / За ред. проф. П. Яроцького. – С.13–14].

Можливо, що це й так. Але в контексті сказаного вище логічно напрошується припущення, що потреба ідеологів у точнісінькому знанні догматів і канонів не виглядала такою доконечною. Натомість потреба уздріти себе, свою землю у сакральному світлі набирала характеру радісної неминучості: “Володимир, отожд, просвітився сам, і сини його, і земля його” [Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Махновця; Відп. ред. О. Мишанич. – К., 1989. – С. 67], читаємо у датованій частині літопису.

Отожд першою ідеологемою громадянської релігії киево-руської доби є земля. Принагідно нагадаємо, що цей термін означає у літопису переважно державу, територію, народ, іноді – військо, рать. В. Колесов також вважає, що термін земля у середньовічній Русі вживався в однині і означав своє, рідне [Колесов В. Древняя Русь: наследие в слове. Мир человека. – СПб., 2000. – С.260], тобто рідну землю, а ще й свою владу, своє володіння [Там само. – 272]. Руська земля протиставлялася чужій землі, а згодом чужій країні. Очевидно, що в уявленні русичів Руська земля набувала священного характеру, свідченням чому можуть бути слова, вкладені літописцем Святославу: “Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістьми тут, бо ж мертвий сорому не зазнає” [Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Махновця; Відп. ред. О. Мишанич. – К., 1989. – С.41].

Знаходиться Руська земля у “володінні” Яфета, якому після потопу “дісталася північна сторона і західна”. Яфетова частина, у якій “сидить Русь” та інші народи, з’єднується з частинами Сима і Хама. Очевидно, що літописець хотів як ствердити місце слов’ян у “божественній” єйкумені, так і її нерозривність з іншими частинами.

Наступною ідеєю, яку можна віднести до комплексу громадянської релігії киево-руського періоду, є створення автором “Повісті...” образу слов’ян. Тут застосовується декілька прийомів і щонайперше – з’ясування їх генеалогічного походження взагалі і полян зокрема. Ми тут не будемо входити в дискусію про достовірність тверджень Нестора, а зосередимо увагу на тому, що стосується безпосередньо формування початків громадянської релігії. Отож, після вавилонського стовпотворіння Бог поділив людей на 72 народи. “Від цих ото сімдесяти і двох народів, од племені таки Яфетового, постав народ слов’янський – так звані норики, які є слов’янами.

Од тих слов’ян розійшлися вони по Землі і прозвалися іменами своїми, – [од того], де сіли, на котрому місці. Ті, що, прийшовши, сіли по ріці на ймення Морава, і прозвалися моравами, а другі чехами назвались. Слов’яни ті, прийшовши сіли на Віслі і прозвалися ляхами. А від тих ляхів [пішли одні, що] прозвалися полянами, другі ляхи [прозвалися] лютичами, інші – мазовшанами, ще інші – поморянами.

Так само й ті ж слов’яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвались полянами, а інші – деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип’яттю і Двіною і назвались дреговичами; а інші сіли на Двіні і назвались полочанами – од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота; од сеї [річки] вони назвались полочанами. Слов’яни ж, [що] сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем... А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвались сіверянами [Там само – С.2–3].

Радимичі ж і в’ятичі [походять] од ляхів. Бо було в ляхів два брати – [один] Радим, а другий Вятко. І, прийшовши, сіли вони: Радим на [ріці] Сожу, [од якого] й прозвалися радимичі, а Вятко сів своїм родом на Оці; од нього прозвалися вятичі [Там само. – С.7–8].

І так розійшовся слов’янський народ...” [Там само. – С.3].

Бачимо, що тут правдиві історичні відомості накладені на біблійну легенду, як того і вимагав час. Але для сучасного дослідника це не просто авторська данина часу: усвідомлено чи зумисне Нестор так вибудував свою оповідь, зараз не має значення, але об’єктивно у такий спосіб формувався комплекс української громадянської релігії. Адже слов’яни, поляни – це не якісь кочівники і не прихоськи звідкись, а народ, який живе в Яфетовій частині, веде свій родовід від Яфетових синів, тобто живе на землі, яка приділена богом, а тому боронить її, не потребує зайдів для керування собою, бо здатний до самоврядування. Такий святий патріотизм віками надихав українську людність. Прикладом тут може слугувати “Пересторога”, автор якої в обґрунтуванні прав, підстав і можливостей українства на організацію власного життя, передусім посилається саме на цю частину “Повісті...”.

Ще одну особливість громадянської релігії можна вгледіти в описанні Нестором звичаїв різних племен, яке відомий російський історик Б. Рибаків назвав правдивим, зауваживши, що первісні звичаї древлян і радимичів (приблизно епоха зарубинецької культури) він протиставляв “мудрим і тямущим” полянам (племена черняхівської культури) [Рыбаков Б. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1982. – С.140]. Ми звернемо увагу на критерії виокремлення ним тих особливостей полян-Русі, які вирізняють їх серед інших спільнот. Читаємо у “Повісті...”: “Усі племена мали ж свої обичаї, і заповіти, кожне – свій норів. Так, поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили її ввечері, а назавтра приносили для її родини те, що за неї дадуть. А деревляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, і їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води. А радимичі, і в’ятичі, і сіверяни один обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамслів’я було в них перед батьками і перед невістками. І весіль не бувало в них, а ігрища межі селами. І сходилися вони на ігрища, на пляси і на всякі бісівські пісні, і тут умикали жінок собі, – з якою ото хто умовився. Мали ж вони по дві і по три жони. А коли хто вмирав – чинили вони тризну над ним, а потім розводили великий вогонь і, поклавши на вогонь мерця, спалювали його. А після

цього, зібравши кості, вкладали їх у невеликий посуд і ставили на придорожньому стовпі, як це роблять вятичі й нині” [5, 8–9].

Звернемо увагу на зміст понять закон, обичай (звичай), заповіт, норів. Дослідник соціальних термінів Давньої Русі В. Колесов дає таке тлумачення. Закон – установлення обов’язкового, те, що приймається багатьма на основі вільного вияву волі; закон християнський кращий за язичницький, але і в поган є свій закон. Звичай – це узвичаєння, те, до чого всі звикли, що ведеться здавна. Закон вище звичаю, оскільки він об’єднує правовими відносинами більше людей, ніж звичай; крім того, закон – благодать, а беззаконня – зло. Заповіт означає обітницю і угоду, які складаються на тривалі часи. В той же час, термін звичай може вживатися замість слова закон як усне передання, узвичаєння. Норів – душевний стан, характер; останні категорії також проявляються в особливій поведінці і виступають як активна сила людини; норів веде людину, спонукає до дії, супроводжує будь-який її поступок. Зливаючись, звичай і норів постають як закон [Колесов В. Древняя Русь: наследие в слове. Мир человека.– СПб., 2000. – С. 124-136].

Подану вище, кажучи сучасними словами, характеристику менталітету різних племен Нестор будує на солідній “методологічній” основі – “Хроніці” Георгія Амартола, візантійського історика IX ст., який висвітлював події всесвітньої історії від “сотворіння світу” до 842 р.: “Говорить Георгій Амартол у літопису, що “кожному народові дано закон. В одних є писаний, а в других – звичай, який ті, що не мають писаного закону, вважають отчим законом” [Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Махновця; Відп. ред. О. Мишанич.– К., 1989. – С.10]. Ці слова Нестора так можна пояснити з урахуванням наведеної думки В. Колесова. Отчі закони різняться між собою, згодом, є правдиві закони і неправдиві. Останні постають як беззаконня, але виконуються з такою ж ревністю, як і правдиві закони. Так, британці “беззаконня як закон отчий чинять вони щедро і нездержливо” [Там само. – С.10].

Відтак підстави для вірогідного судження: правдивий отчий закон – це і є закон Божий або ж має божественну сутність. (Це щось нагадує теорію суспільного договору Т. Гоббса і Д. Локка, для яких природні закони, з певними обмовками, були законами бога). Ті, що дотримуються такого закону є законниками, побожними людьми. Такими, наприклад, є бактріяни і індонезійці, що “ніякого зла не чинять і ніякого зла не коять через страх великий перед богом” [Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Махновця; Відп. ред. О. Мишанич.– К., 1989. – С.10]. А тому у Нестора логічним є завершення попереднього уривку про протиставлення звичаїв полян іншим племенам передхристиянської доби: “Сей же обичай держали і кривичі, й інші погани, не віддаючи закону божого, бо творили вони самі собі закони” [Там само. – С.10]. Зрозуміло, що для такого висновку (наявність/відсутність Божих законів) засновків не достатньо, але такий хід думок повністю вписується у схему постановня громадянської релігії.

Зробимо проміжні висновки. Поляни одвічно мали правдивий отчий, а отже Божий закон, дотримувалися його, чим і відрізнялися від інших етнічних спільнот. З “громадянсько-релігійних” позицій можна пояснити і проголошену літописцем подібність полян до інших, інколи географічно віддалених народів – і ті й ті чинять по-божому, а тому світоглядно-релігійна відмінність їх не суттєва, головне – віра в Бога. У цьому контексті твердження А. Замалеева, що стрижнем історіософських поглядів Нестора була ідея богообраності слов’янського народу, виглядає некоректним [Замалеев А. Философская мысль в средневековой Руси.– М., 1987. – С.47].

Інша аргументація на користь полян як божого народу наводиться тоді, коли Русь протиставляється сучасним Нестору половцям. Навівши з “Хроніки” Амартола яскраві приклади безбожого життя поган, історик “вривається” в дійсність: “Так само оце й нині, при нас, половці держать закон предків своїх: кров проливати і вихвалитися цим. І їдять вони всяку нечисть, хом’яків і ховрахів. А за себе беруть вони мачух своїх і ятрівок, і інші сповняють обичаї отців своїх” [Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Махновця; Відп. ред. О. Мишанич.– К., 1989. – С.10]. Отож, погани мають неправдивий, небожий закон своїх предків. Але поляни вищі від половців уже не тому, що вони живуть по божому, а тому, що вони вже хри-

стияни. “А ми ж християни, – скільки єсть земель, що вірують у святую трійцю, і в єдине хрещення, і в єдину віру, – закон маємо один, оскільки ми в Христа охрестилися і в Христа втілилися” [Там само. – С.10].

Бачимо, що “громадянсько-релігійне” обґрунтування полян як Божого народу набуває нової якості. Полянське плем’я – це спільнота, яка є носієм закону божого Христового, а не тільки чи не стільки закону божого предківського. Поляни – це люди, які хрещені і в Христа втілені. Цим літописець і показує повну перевагу полян над половцями, що й зрозуміло. Але здається, цим він хоче підкреслити й вагу полян як перших серед слов’янських племен у християнізації Русі і навколо цієї ідеї їх об’єднати. Теза, що поляни є народом божим Христовим є наскрізною усієї “Повісті...” за тими винятками, коли при редагуванні безжалісно працювала рука “норманця”.

Поляни, за Нестором, живуть у союзі з Богом, а тому Бог їм допомагає, завжди посідає їхню сторону. Підтвердженням цьому є оповіді про обрив (аварів) і про те, як хозари хотіли брати данину з полян. Обри гнітили слов’ян, чинили насильство дулібським жінкам, оскільки запрягали їх у свої колісниці замість коней. Коментуючи цю частину твору, Б. Рибаків зауважує: “Яскрава розповідь про аварів... була не тільки сумним оповіданням про тягар іноземного іґа, вона під пером київського історика перетворилася у протиставлення племені дулібів (що розпалося ... на кілька частин) Київському князінню, що зберегло свою єдність” [Рыбаков Б. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1982. – С.141]. І це абсолютно правильно. Але ми хочемо звернути увагу на інше. За свою погорду, зверхність, звертає увагу Нестор, “потребив їх бог, і померли вони всі, і не зостався ані один обрин. І єсть приказка в Русі й до сьогодні: “Погинули вони як обри”, – бо нема їхнього ні племені, ні потомства” [Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Махновця; Відп. ред. О. Мишанич. – К., 1989. – С. 7]. Відтак бог на стороні полян, він є їхнім заступником, а не покровителем безбожників. У такий спосіб ідеї громадянської релігії ставали фактором соціальної безпеки руської спільноти.

Аналогічні наслідки ми бачимо і у випадку з хозарами. Коли останні зажадали данини, поляни хотіли сплатити її мечем, але старці хозарські радять своєму князю відмовитися від неї. “Ми здобули її однобічним оружжям, себто шаблями, а сих оружжя обоюдогостре, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з інших земель” [Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Махновця; Відп. ред. О. Мишанич. – К., 1989. – С. 11]. Висновування літописця закономірне: “І все це збулося, бо говорили вони не з своєї волі, а за божим повелінням” [Там само. – С.11]. (Виявляється, коли йдеться про порятунок полян, то бог навіть безбожниками може повелівати!). На підтвердження цього він наводить історію Мойсеєвого виходу з єгипетського полону. Аналізуючи в соціологічній ретроспективі такі і подібні міркування Нестора, так і хочеться поставити риторичне питання: чим це не киево-руський варіант месіджу “Бог любить Америку!”?

Наступною рисою громадянської релігії Русі, як це можна вивести з писання Нестора, є наділення зверхників тими рисами, які забезпечують належну організацію життя соціуму. Мабуть, літописець добре був обізнаний з новгородськими віяннями, “завдяки” яким у початках державного життя слов’ян опинилися варяги. Ця, як на перший погляд, малозначуща теза могла б мати важкі соціальні наслідки: адже йшлося не лише про перевагу якогось новгородського елемента, а про природну нездатність слов’ян до цивілізованого життя.

Та незалежно від того, чи був обізнаний Нестор з подібним баченням, а чи ні, його концепція є досить вмотивованою. Основоположне твердження літописця таке: слов’яни, поляни, Русь самостійно організували свої форми правління. Варто зауважити, що він з пієтетом ставиться до перших наших керманців, хоча вони і не були християнами, але, як ми вже знаємо, вони були побожними людьми, трималися закону. Як свідчать древні переклади, спочатку закон сприймався тільки як закон Божий, а тому й законник був людиною святою, яка знала закони, правила з їх допомогою [Колесов В. Древняя Русь: наследие в слове. Мир человека. – СПб., 2000. – С.128]. Отже, у полян здатність до організації і самоорганізації є атрибутивною.

Спочатку Нестор змальовує родові життя полян, які “жили особно і володіли родами своїми... жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм” [Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Махновця; Відп. ред. О. Мишанич. – К., 1989. – С. 4]. Згодом серед полян виокремлюються, як би ми сьогодні сказали, своєрідна еліта: брати Кий, Щек, Хорив і сестра їх Либідь, які заснували Київ як столицю плем’яного князіння полян. Отож, полянам не потрібна була стороння допомога в організації (перед-) державного життя. Брати ж досягли такої соціальної височини тому, що були “мужами мудрими й тямущими” [Там само. – С.5]. Ця мудрість і тямущість виявилася в тому, що Кий відвідує Царгород, зав’язує відносини з цивілізованим світом. Власне, стверджує Нестор, саме слов’яни відкрили шлях “із Греків [у Варяги]: по Дніпру...” [Там само. – С.3], надавши можливість варягам побачити блиск тогочасної культури.

Не тільки поляни, але й інші слов’янські племена мали свої князіння: деревляни, дреговичі, словени та ін. Слов’яни (Русь) вміють не тільки вміло керувати, захищати свої володіння, але й впливати на інші спільноти, зокрема, шляхом стягнення данини. Нестор нараховує півтора десятка народів, які сплачують Русі данину. Перефразувавши знамениті слова Лесі Українки, можна сказати: слов’яни мали не позичений, а власний талантизм до врядування.

Отож до зазначених ознак додається ще одна і дуже важлива риса – здатність до самоорганізації, захисту і вмінню чинити тиск на вороже оточення.

Дуже важливою в контексті становлення початків громадянської релігії є оповідь про подорож апостола Андрія до полян і словен. Б. Рибаків вважає, що легенда про подорож святого апостола Андрія до гір, на яких згодом постав Київ, Нестору не належить [Рибаків Б. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1982. – С.136]. Інші вчені стриманіші у своїх оцінках. Наприклад, академік П. Толочко звертає увагу на те, що хоча вступ до “Повісті минулих літ” не має дат, але це зовсім не означає, що літописець не орієнтувався у відносній хронології історичних подій. Розповідь про князя Кия знаходиться в своєрідній хронологічній рамці: їй передують легенди про відвідання київських гір апостолом Андрієм...” [Толочко П. Літописання // Історія української культури: у 5 т. // Голов. редкол.: Б. Патон (голов. ред.) та ін. – К., 2001. – Т. I. – Історія культури давнього населення України / Ред. кол. тому: П. Толочко (голов. ред.) та ін. – С. 738]. Тут начебто питання про приналежність легенди саме редакції Нестора і не стоїть.

Для нас важливе інше. Ця легенда є неминучою у цьому тексті, оскільки саме вона, по-суті, довершує струнку будову громадянської релігії (при всій умовності цього терміну для тогочасних умов). Ми вже бачили, що полянська і взагалі слов’янська спільнота є “легітимною” в сакральному розумінні слова. Генеалогічно слов’яни походять від Яфетового племені, у світоглядному відношенні вони дотримуються правдивого закону своїх батьків і божого Христового закону, у міжплем’яних відносинах вони дружелюбні, володіють необхідними вміннями для самостійної організації свого соціуму, уміють належно оборонятися. Та у цій композиції не вистачає ще двох елементів: земля слов’янська має бути благословенною, як і її державність. І ці необхідні два штрихи блискуче додала легенда про подорож руськими землями апостола Андрія.

Звичайно, те, що земля, яку заселяють слов’яни, “не забута богом” видно з першої сторінки “Повісті...”, оскільки вона є частиною Яфетового уділу. Але у світлих новозавітніх уявленнях це положення необхідно було підсилити, аби, з одного боку, земля слов’янська була б рівноцінною з іншими християнськими землями і, мабуть, володіла б більшими достоїнствами у порівнянні з поганськими. Саме тому автор легенди вигадуює для просвітителя такий незвичний шлях.

Книжнику необхідно було здолати одну важливу географічну перешкоду – відомо було, що Андрій був у Синопі і звідти відправився в Рим. Необхідно, зауважує Б. Рибаків, було відшукати такий варіант шляху, який вів би з Чорного моря в Рим через Руські землі. Для цієї мети зручним виявився той географічний уривок, в якому йдеться про зв’язки Русі з частиною Симовою, частиною Хамовою і з Римом.

Однак думка про широкі зв'язки Русі, стверджує згадуваний автор, тут повинна була отримати інший конкретний вираз, так як відправною точкою була не Русь, а береги Понта. “Так, ймовірно і народився той варіант опису шляху по Дніпру, де автор веде читача знизу вгору, з півдня на північ, від Понта до Варязького моря і потім вже приводить його в Рим. Опис шляху “із Грек” був конче необхідним автору легенди про апостола-просвітителя Русі з тим, аби показати своїм читачам, що можна потрапити з Синопа в Рим із заїздом в Руські землі” [Рыбаков Б. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1982. – С.127].

Бачимо, що навіть географічний фактор “підпорядкований” завданню возвеличення Русі. Літописець особливо підкреслює, що апостол Андрій подорожував не заради знателюбства, а “за приреченням божим прийшов і став під горами на березі.

А на другий день, уставши, сказав він ученикам своїм, які були з ним: “Бачите ви гори сі? Так от, на сих горах возсіяє благодать божа, і буде город великий, і церков багато воздвигне бог”. І, поклонившись богу, він спустився з гори сеї, де опісля постав Київ, і рушив по Дніпру вгору [Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Махновця; Відп. ред. О. Мишанич. – К., 1989. – С. 3].

Отже, земля полян, як територія і народ, мають Божу благодать, як і руська державність (“город великий”). А це і є найважливішим моментом, можна сказати, осердям громадянської релігії, що давало змогу руській спільноті почувати себе захищеною, перебувати у соціальній безпеці, відчувати свою вкоріненість у бутті.

Здійснений під таким кутом зору аналіз “Повісті минулих літ” дає підстави висновувати таке. Твір Нестора є пам'яткою, яка засвідчує становлення у Київській Русі початків української громадянської релігії. Підтвердження цьому ми знаходимо в обґрунтуванні погляду, що поляни живуть по божому, дотримуються закону Христа, є дружелюбними, мудрими і тямущими, що слов'яни вміють урядувати і захищати свої здобутки, а земля руська і державність руська перебувають під опікою бога, а тому Русь і постала як “свята Русь”.

Новим кроком у дослідженні української громадянської релігії мають стати наступні етапи її розвитку. Але це вже тема окремої наукової розвідки.

П. ЯМЧУК ■

ХРИСТИЯНСЬКА КОНЦЕПЦІЯ ЕЛІТИ ПЕТРА МОГИЛИ І СУЧАСНІ ПРОЦЕСИ РЕЛІГІЙНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Українське сьогодення ставить перед гуманітарною наукою низку важливих завдань, вирішення яких видається не лише невідкладним, нагальним, якщо брати до уваги адекватну реалізацію духовно-інтелектуального призначення особистості й суспільства в мінливому глобалізаційному світі, а й виступає важливим чинником пошуку адекватних моделей особистісного й громадського розвитку, скерованих на близьку та далеку перспективу. Українцям, на наш погляд, у цьому відношенні пощастило багато більше за інші народи, які в минулому вже мали змогу не лише презентувати, а й буттєво реалізувати власні ідейні системи, світоглядні парадигми тощо. Реалізація скарбів нашої минувшини ще попереду. Актуалізація цих скарбів – проблема не лише встановлення відповідної самоідентифікації національного начала (найчастіше – саме через релігійні процеси), а й виявлення того яким саме воно буде, яку роль відіграватиме Україна в світовому суспільному процесі, в становленні нових базисних концепцій руху світової цивілізації.

В релігійно-філософському універсумі вітчизняного середньовічно-бароково-го мислення та духовно-інтелектуального діаріушу особливе місце, не побоїмося

■ Ямчук П. – канд. філос. наук, доцент Одеського національного університету ім. Мечни